

ԳՐ. Գ. ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻ ՁԱՅՆԵՐ

(ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԷՆ)

1934

ՊԵՅՐՈՒԹ

9(47.925)

9-98

19 AUG 2006

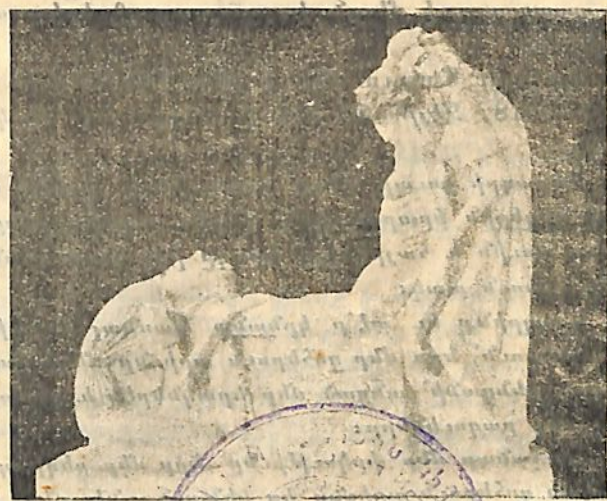
05 SEP 2011

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Բարձրագույն ու անյողյող՝ կանգ-
 նած ենք մահուան դեմ՝ մեր անաւոր
 ցաւին հետ՝ որ մեր փառքն է միան-
 զամայն, և հպարտութիւնն ունինք
 պատմութեան անանդելու զիցազ-
 նութեանց ամենէն սխալին, հպար-
 տութիւնն ունինք յեսագայ դեռ զս-
 ռապող մարդկութեան փոխանցելու
 ազատութեան ամենէն հզօր սարսուռ-
 ները:

Ռ. ԶԱՐԿԱՐԵԱՆ

3020

999

ՔԱՆԻ ՄՐ ԽՕՍԳ

Տարաշխարհի հանգրուաններուն վրայ հայկական ամէն խմբաւորում, հայ կեանքի ամէն քանակ կամ խտացում մեր խորունկ ուշադրութեան առարկայ պէտք է ըլլայ:

Համոզուած ենք որ, հայ հերոսամարտը մեր ցեղին ռազմունակ ոգին պանծացնող և անոր ապրելու անկորնչելի հաւատքը յայտնաբերող մեծագոյն փաստըն է:

Կը խորհինք որ սերունդները ճշմարտութեան այս ոգիով թրծուած պիտի դառնան աւելի հաւատաւոր իրենց քաջարի նախնիքներուն մեծ գործերուն հանդէպ:

Ասիկա պիտի ըլլայ ժամանակակից մեր դաստիարակութեան էական նպատակակէտը. այս ուղիով պիտի պատրաստուի միայն վաղուայ առողջ երիտասարդութիւնը:

Այս Փոքր Մասուռ մըն է մեր Մեծ Երազին զոր 1914—1918, Զէյթունի մէջ կառուցին տի մը կըտրիններ:

Տարազրի ցուպը ձեռք չառնողները՝ իրենց սիրտերը զիգեցին իրարու վրայ, իբրև շաղախ իրենց արիւնը տուին և հայրենիքի երազը իբր բարձ գրին իրենց գլխուն տակ:

Կ'ապրինք եւ տէ՛ր կրնանք դառնալ մեր իրաւունքներուն՝ երբ մեր զոհերուն արիւնը մեզի համար կ'ըլլայ կենդանի՝ անցած մեր երակներէն և զօրացուցած մեր բազուկները:

Չուշանար մեր փրկութիւնը՝ երբ մեր ցեղի պատուական զոհերուն արիւնը կը կենդանացնէ մեր սըրտերը, մեր ուղեղներուն մէջ կը ներմուծէ մեր քաջա-

4208

րի նախնիքներուն առնական մտածումներուն կորովը եւ մեզ նոր մարտիկ կը շինէ:

Կրնանք ըմբռնել թէ՛ հալածուողն է աւելի ուժեղ հալածողին:

Տկարութիւնը կ'զգաստացնէ ժողովուրդները ու կ'արգասաւորէ անոր ապագայ յաղթանակները. պարտեալը կը դառնայ անպատճառ յաղթական՝ եթէ հոգեպէս ընդունակ ու պատրաստ է ատոր:

Գ. Գ. Գ.

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱԶԳԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Հայրենասիրութիւնը գլխաւոր ուսմունքներէն մէկը պէտք է լինի, որ պարտաւոր է սորվիլ ամէն մի հայի որդին: Ով որ չէ նախաջում իր հայրենիքը, չէ կարող նեմարսապէս սիրել նրան:

ԲԱՅՅԻ

Լամարթին կ'ըսէ, «մեռելներու անիւնն է սեղծած հայրենիքը»:

«Ուր հայրեր՝ այնտեղ հայրենիք» կը պատգամէ Նիցշէն:

Երբ հայրենիքի մասին գրենք կամ խօսինք, պէտք է ունենանք երկիւղած սէր և յարգանք դէպի մեր նախահայրերու յիշատակը, դէպի մայրենի լեզուն, որ հայրենասիրութեան թթխմորն է, դէպի տոհմիկ դրականութիւնը և արուեստները, որ մեր ցեղի մտքին ու հոգւոյն կեանքն են:

Մտիկ ընենք Լամբրէն. — «Ո՛չ, յայտոք, ուր անասուններ կ'ուսեն եւ կը պառկին՝ հայրենիք չէ»:

54326-ահ

41049.68

Պէտք է ընդունինք թէ հայրենասիրութիւնը մարդկային առաքինութիւններու թագն ու պսակն է: Մարդկային բարոյական յատկութիւնները իր մէջ միացնող այդ գերագոյն առաքինութիւնն է ազգերու գոյութեան ուժի և մեծութեան անսպառ պղբերը:

Հայրենապաշտական դաստիարակութիւն—ահա մեր փրկութեան խարիսխը:

Պատմաբան Միշելէն կ'ըսէ, երբ Ֆրանսան իր զաւակները շուրջը կը հաւաքէ եւ անոնց կը դասուանդէ Ֆրանսան որպէս դաւանութիւն և կրօն, ինքզինք կ'զգայ հաստատ երկրագունտի պէս:

Հայ ուսուցիչը հայ մանուկի հոգւոյն մէջ պէտք է բամբէ մեր պատմութեան բովանդակ գեղեցկութիւնն ու վեհութիւնը:

Պէտք է հասցնել խիզախ, սովորն և շարքաշ նոր սերունդ մը: Հայ տունը և հայ դպրոցը պէտք է ըլլայ, հայրենապիտութեան և հայրենասիրութեան ամպիրոն:

Մեծ յարձակող ազգերու կեանքը, մեծ դէմքերու կենսագրութիւնը, հայ ցեղին ստեղծագործ հանձարը և մարտական առաքինութիւններն՝ ցեղին մեծ դէմքերուն և դէպքերուն հետ զուգորդուած պէտք է ներշնչարարանք ըլլան հայութեան:

Յեղին ձայնը, Աստուծոյ հոգին անհատին վրայ իջնելէն վերջը, անստուգութեան մէջ խարխափող մեզի պէս ժողովուրդ մը, անպայման լոյս կը տեսնէ: Յեղին Ձայնն է որ մարած սրտերու՝ կրակ, յուսահատածներու՝ յոյս, և անզօրներու ու թուլամորթներու քաջասրտութիւն կուտայ:

Ուր որ Յեղին Ձայնը կը պակսի, ուր որ ցեղին հոգին անհատի մը միջեւ չի հոսիր, այն ժողովուրդը ժողովուրդ ըլլալէ կը դադրի, աստանդական կը թափառի և վերջ ի վերջոյ անկասկած կը կորսուի:

Անհատը ցեղին արտայայտութիւնը պէտք է դառնայ:

Դարերը վկայած են որ հայրենասիրութիւնը ցընորք չէ և ոչ երեւակայութեան ծնունդ, այլ ցորմունք եւ ճառագայթ է այն նուիրական վառարանին, ուր նախախնամութիւնը ամփոփած է մարդկային բոլոր բարի զգացմունքները:

Մարդասէր ձեւանալով՝ ազգութիւն արհամարհել, և ազգասիրութեան էութիւնն ուրանալ՝ կը նշանակէ ընտանիքը ջնջել, որ մեր որորանն ու գերեզմանն է և միանգամայն հայրենասիրութեան խանձարուրը:

Հայրենիքն է մեր որորանը եւ գերեզմանը, հայրենակիցներն են մեր մարմինը և արիւնը:

Աւելցնենք, հայրենիքն է այն հասարակաց մայրը, որու ծոցին մէջ ամէնքը կը ծնանին եւ կը դարձանան: Իսկ ազգն է այն հասարակաց միութիւնը, ուր իրարու հետ կը միանան անհատները, օգուտները և շահերը, և ամէն կեանքերէ կը կազմուի ընդհանուր կեանքը, որ չմեռնիր անհատներու հետ, այլ կը յարատեւէ անընդհատ: Արտաշէս Պարսից թագաւորը իր տակառապետ Նէեմի իսրայելացւոյն կը հարցնէր.—

«Ընդէ՛ր srsnւմ եւ սխուր եւ երեսuf fn».— Զի՛րդ ոչ srsnւմ եւ սխուր լիցիւ երեսuf իմ, քաղաքն եւ տուն իմ իմոյ անապատե եւ դրուեմն ապականեալ ի հոյ», կը պատասխանէր Նէեմին:

Թագաւորը կ'ուզէր հասկնալ բաղձանքը:

Նէեմի կը պաղատէր.— «Տեր եթէ եզիս ծառայ եւ շնորհս առաջի երեսաց քոց եւ կամիս՝ յդեա զիս ի Հրեաւսան, ի քաղաքս յիւսասկարանաց հարցն իմոց:»

Նոյն բաղձանքով, նոյն հիւժոյ կարօտով ճամբայ կ'ելլենք: Ապրելու համար հինով, վերարծարծումը զգալու համար անցեալին՝ այսօր կը սուրանք սլացիկ մտածումներու ետեւէն. խիզախ վերացումի մը պէտք ունինք:

Կը փնտռենք հզօր քնարերգու մը որ գար՝ ըստ ըրրկական դարերու անդունդին խորէն ժայթքող հայ ըմբոստացումին ամենի գեղեցկութիւնն անմահացնէր: Մենք կը փնտռենք այդ հրաշակերտումին մարդը, այդ արուեստագէտը:

Մեր օճախն ու պուճախը պիտի ըլլայ՝ ուր են սուրբ նշխարք և թեւածող հողի հայրենի նահատակաց:

Այդ մեծ դասը ցեղը ի՛նքը տուաւ մեզի:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ ՀԵՏ

Վա՛յ այն պլպուլին, որ վարան մը չունի:

Ռ. ԶԱՐԿԱՐԵԱՆ

Զէյթուն՝ բարի Աստուծոյ մը պատկերը կը տեսնես ամէն կողմ: Այդ անբարբառ ու մեծ վայելուչ հըսկան մագնիսացուցած է զիս:

Զէյթունի գեղեցիկ հորիզոնը աչք ձգողին սիրաբինքնին կը թրթռայ, արիւնը կ'եռայ եւ հողին կը բարձրանայ: Գեղերն ու վայրերը, որոնց կոչումն ու անունը մէյմէկ պատմութիւն են նախնեաց գործերուն: Տեղ մը հայրենեաց պաշտպան մ'է պառկեր, ուրիշ տեղ մը՝ կրօնից մեծ պաշտօնեայ մը և մարտիրոս մը:

Խու՛մբ մը աղաք 1914ին, գերեզմանուող Զէյթունին ամբողջ վրէժը իրենց ներսիղին առած, իրենց հողիներուն մէջ փորած, իրենց զիւցազնական նախնիքներուն հարազատ տիպարը յաւերժացուցեր, յամառօրէն կեցած էին, պարզապէս մեռնելու համար հայրենի հողին վրայ:

Մեր աղաք մոռցած չէին թէ Զէյթունի մէջ մեր քաջարի պապերը՝ աննուած կորովի խրոխտ Աւետարանը աւետարանեցին երէկ և իրենց ծնած տուրէմ հերոսները մահը մահացուցին իրենց նայուածքով և մեր տեսողութիւնը զրահապատ փաղանգ մը ըրին ու մեր դեղեւումները վալքիրներու արշաւ դարձուցին:

Ո՛վ չունի խոր, քա՛ղցր տենչ հայրենիքի կտուրին տակ ապրիլ մեռնելու: Ուր որ ալ երթանք և ուր որ ալ ըլլանք, սրտերնիս որպէս մագնիսական ասեղ միշտ կը դառնայ հոն՝ ուր մեր հայրերը ապրեցան եւ ննջեցին և օգն ու մթնոլորտը հայ զիւցազուհներու արիւնի բոյրով խնկաւէտած են:

Ամենամեծ բանակալներն իսկ անկարող եղան թաղել գերեզմարուած ժողովուրդներուն ուխտը.— «Երբեք մոռնամ, ո՛վ իմս հայրենիք, բոլ լեզուս քիմքիս փակչի եւ բոլ աչ մեռնա իր պաշտօնը մոռնայ»: Զգացումներ կան՝ որոնք աննիւթական և յաւերժական են: «Զիա՞րդ օրհնեսցումք զօրհնութիւնս տեառն, յերկիր օսար»:

Սրտերու արօփիւնը անմահ է ու յաւերժական: Խորին խորհուրդներու մէջ խորասուզուած՝ մոլորած ու թափառական ոգիներու հետ եղբայրացած՝ աւերակ հայրենիքս ուխտի կ'երթամ այսօր:

Մեր կարծիք աղոց լեռը քաշուած, պատմութիւնը չսկսած՝ կը յիշեմ հոս Ակնունիի զրչախաղէն խօսք մը.— «Մեծ մարդիկ ապրում են՝ մեռնելուց յետոյ, պզտիկ մարդիկ մեռնում են՝ մահուանից առաջ»: Այլ լասերած տիպարներու համար մտիկ ընենք նաեւ Քա՛մառ-Քաթիկան.— «Տեղը եկաւ հայ է նա, տեղը եկաւ այլազգի»:

Աշխարհիկ հաճոյքներու ծնունդը, անմահութեան երազներ չունենալը, սիրտը չի բարախեր հայրենիքի սիրով, պարտականութեան գիտակցութիւնը չունենալը

և երբեք զոհաբերողի սարսուռներ չսպրիր: Ամէն տեղ իր հայրենիքը կը նկատէ և ամէն տեղէ վտարուած մը և նախատուած մը կը մնայ:

Այս գրքին մէջ, կարմիր գաշինքն է որ կը կընքուի դարձեալ ինկողին և քաղողին միջև. մեր նահատակներուն ձայնն է որ կը լսուի, անոնց և վերապրողներու կտակներն են որ կը կարդացուին:

Ամէն հաւատացեալ պէտք է հաղորդուի իր հերոսներուն արիւնով եւ խաւարոջին գիշերուան մէջ արցունքոտ աչքերով փնտոէ նշխարները իր սուրբերուն պահելու համար զանոնք իր հոգւոյն պանթէոնին մէջ: Մեր լուռ արցունքի պրիամակի մէջէն անգամ մըն ալ կը զիտենք մեր արիւնաներկ անցեալը:

Տեսանք թէ բուրբին հոգւոյն մէջ գոյութիւն չունեցաւ խղի օրեմ մը կամ բարոյական սկզբում մը, որ կարենար իբրև առաջնորդ ծառայել իր գործունէութեան:

Յեղին փառքը կոթողներուն եւ հայու ուղղական պատիւը փրկողներուն ձայնն է որ լսել կ'ուզենք: Այս ախորժէն հանդիսաւոր օրուան մէջ, չկայ մեղմէ մէկը որ չըջապատուած չըլլայ այդ թանկագին ստուերներով:

Կը տեսնենք շարքը ջահակիրներու, մռայլ ու ազդու ջահը իրենց ձեռքին, մեր պապենական ջահն է այդ, ցեղին միակ ժառանգը իր նախորդներէն:

Հայրենարարձ մըն եմ, լիռ ու սար ինկած՝ պաշտամունքի և հիացմունքի արցունքով փնտռելու ելեր եմ այն անվկանդ դագաթները՝ ուր երէկ թխսէին զիք ու արծուիք...:

Այսօր ուխտի կ'երթանք և կ'ուզենք չամանդաղ մը՝ մեր ցեղի կարիճներու առնական կեանքէն և կայծ մը՝ անոնց հրաշալի սրտերուն ատրուշաններէն:

ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԻՆ ՎՐԱՅ

1914-1918

Կը կանչեմ ապրողները
Կ'ողբամ մեռելները
Կը փերեմ կայծակը:
ՇԻՆԼԷՐ

Մեր տղաք հաւատացին թէ մարտիկները մահ չունին, կը մեռնին աստուածանալու համար:

Ո՛ւր ես Չէյթուենի արիական ու վեհ հողի, ո՛ւր՝ այն անխօսուկ ու գերմարդկային յանձնառութիւնը ճակատադրական Աղէտքին՝ ո՛ւր՝ այն անպարտելի կորոյն ու անձնատուր չըլլալու այն աստուածային կամքը: Գեղ կը փնտռենք:

Իբրև Չէյթուենցի՝ սրբազան պարտականութիւն կը համարեմ՝ այս քանի մը համեստ տողերը նուիրել Չէյթուենի այն հերոսներուն՝ որոնք դիակները իրենց առջև փառած պասսեք բրին եւ շունչը յանձնեցին հայրենի հողին:

Անոնց համար է նաև որոնք քէմալական ստուար թիւերով բանակները արհամարեցին եւ կիրիկիոյ նաւահանգիստները հասան:

Յուսալէ չի յուսահատող վրէժարի հողիներ են անոնք, պէտք է խոնարհինք անոնց նուիրական մտածումին առջև: Մեր լքուած եւ անտեսուած աղաքը կրնան հասկնալ անոնք միայն որոնց թոքերը Արհաւիրքը շնչեցին և ընդունեցին հերոսներու հողեվարքին արիւնոտ համրոյրները:

Սկսինք պատմութիւնը:

Վանքի կոթիւ, 1914 Մարտ 9. նախապէս 27 հոգիով միայն:

Մեր տղաք, ուխտած էին կրակե՛լ, կրակե՛լ, կը-
րակե՛լ թշնամիին վրայ՝ մինչև որ ծակ ծակ ըլլար շի-
րենց մարմինը... իրենց խելայեղ ու տեւական վազ-

Ձեյթունցիի իր սարագով

քին մէջ՝ այս մտածումին մէջ խենթացած էին:

Կռուի ժամանակ, շատ անգամներ համբուրեցին
Աստուածածնի փլատակները, ուր մեր քաջերը ցեղին
հպարտութիւնը ցոյց տուին և թշնամին յաճախ ծուն-
կի բերին:

Ձեյթունի մօտիկ իբրև յաղթութեան կոթող բըր-
գածու մենաւոր ժայռի մը վրայ տնկուած երկարեայ
խաչը փնտռեցին, կենաց փայտի մեր խաչը փշրած էր
թշնամին առանց գիտնալու թէ Գողգոթայ հանուած
Գրիստոսի հոգին կենդանի է հաւատացեալներու մէջ և
արիւն լուայ խաչը ցոյց տուաւ զօրութիւնը խելագա-
րած ամբոխին և հրաշքներ գործեց:

Ամէն մարդ պարտաւոր էր խաչակնքել ու անցնիլ
յաղթանակի կոթող արիւնոտ խաչին առջև: Կրկին
խաչակնքեցին և յիշեցին թէ հոգ Ձեյթունի դռներուն
առջև մեր պապերն ալ երկար ժամանակ հրաշք գործե-
ցին արիւնոտ խաչով: Ձեյթունցի մայրեր սորվեցուցին
այդ խաչին հրաշագործ զօրութիւնը: Ձեյթունի մէջ
գտնուող բազմութիւնը այս անգամ չի հասկցաւ նշա-
նակութիւնը Աստուածածնայ վանքին զանգակին բուն
նշանակութիւնը: Ուխտեալները և Ձեյթունի մեռել-
ները՝ չկրցին կենդանի մեռելները շարժել:

Կատաղի՛ կռիւ. ոմբակոծում շարունակ և մինչև
վանքին դռները արագ յարձակում թշնամիին կողմէ:
Գաղափարուած էր դարաւոր թշնամին: Մինակ մնացին
մեր տղաք, սուրին եղիտենց գիւղէն Ծերուն Ծերուն-
եանը և Թրվանտեան Տ տարեկան պզտիկը զոհ: Թըշ-
նամին ունեցաւ բազմաթիւ կորուստ և հրամանատար
Գարապինպաչի Սիւլէյման փոռեցաւ վանքի շատ մօ-
տիկ և սուրը անցաւ մեր տղոց ձեռքը:

Մեր տղաք քաջուեցան լեռները. Արամ պէյ Չօ-
լազեան, Մեսրոպ Չօլազեան, Գարեգին Չօլազեան և
ուրիշ կարիճներ Պ. Խաչեր ենթախնեսանի հետ մինչև
երեք ամիս Ձեյթունի լեռները պտտելէն վերջ՝ խուճը
բաժնուեցաւ երկուքի: Արամ պէյ Չօլազեան և Մես-
րոպ Չօլազեան, իրենց համախոհներով անցան Ֆընտը-
ճազ, ուր 15էն աւելի Ձեյթունցիներ նահատակուե-
ցան: Խուլմուլեան Լեւոն յաջողած էր ազատիլ և վե-

բարգաճանալ Չէյթուն. իսկ Սիմոնեան և Արամ պէյ Չօլագեան Ամանոսի (հայ լեռ) լեռներէն չբաժնուող եւ տարազրութեան չգացող Աւետիս Չավուշի խումբին հետ գործեցին մինչև զինադադար:

Յաւալի է ըսել թէ կան իրողութիւններ, որոնց չղթային օղակները կորսուած, անհետացած են մըտքիս մէջ ու պարապ տեղը կ'աշխատիմ վերակազմել զէպքեր և մտաբերել անուններ ու թուականներ:

Իսն մը միայն չեմ կրցած մոռնալ, այն է՝ հերոսութիւնները ափ մը մեր առիւծասիրտ տղոց:

Արցունքէն մթագնած են աչքերս, երբ իրենց յիշատակի ծաղկին նման զալկահար զէմքերը ուրուազըծել կը փորձուիմ:

Հայ մարդուն իր իրաւունքներուն ու պարտականութիւններուն գիտակցութիւնը տալ և ապրելու հըպարտութիւնը ներշնչել պէտք է. երկաթէ կամքերու, մոլեռանդ, անձնուրաց ու նետուող տղաքներու պէտք ունինք, մաքրագործելու, նորոգելու և մարզելու համար ստրուկ մնացած հողիները:

Կը սխալին բոլոր անոնք որոնք մեղադրեցին ու կը մեղադրեն մեր կոռուող տղոց կեցուածքը: Համբերութիւնը, ժողովուրդներու հաւաքական կեանքի մէջ, զանազան տեսակէտներով, շատ անգամ խոչոր առաքինութիւն մը չէ, գոնէ առաքինութիւն մը եղած չէ, կրաւորական հեղութիւնով մը, միշտ համբերող, ըստրուկ մարդոց համար:

Մեր տղաքը ճակատնին բաց, նայուածքնին հըպարտ, քայլերնին տիրական պտտեցան ստրուկ ամբոխները շարունակ արմկելէն, ձեղքելէն: Խրոխտ ու վճռամիտ՝ իրենց հրացաններուն հտին ծնկաչոք՝ թըշնամիին ազդարարեցին թէ իրենք ալ զիտեն զարնել ապաններ: Խումբ մը կտրիճները՝ իրենց պապերէն սորված էին թէ ստրկութիւնը՝ հայ սերունդներու հողին

հետ մարմի'նն ալ կը հաչմէ, կ'այլանդակէ: Մեր տըղաք, ցաւօ՞ք դիտեցին թէ Չէյթունցւոց իրենց անդուսպ ու հաւատաւոր անձնուրացուածի խելայեղ հրաւէրը մնաց անպատասխան: Պարպուեցաւ Չէյթունը, մեր հերոսները թափառեցան անվերջ, չտեսան ո՛չ մէկ պլպլանք ձէթի մեր եկեղեցիներու և վանքի կանթեղներու բիւրեղ բաժակներու վերեւ, ո՛չ մէկ վառք՝ կերոններու կտուցին: Հողիներու մէջ կառուցուած նորտաճարներ մնացին, ուր վառ պահուեցան նեմեսիսի ծխուած խունկի կրակը:

Գաղթած էր գետեղրին մօտէն լսուող մեր կոչնակին գանդուհը որ կը ծաւալէր սարէ սար ու խորհըրդաւոր կերպով կ'օրօրէր զգացումները: Մեր տղաք, արիւնոտ քարերու և ապառաժներու մէջ մտերմութիւն փնտտեցին:

Արեւը թռած ու գիշերը իր մութն է փռած. մեր կտրիճները թափառելէն յոգնած, ուղեցին հանգչել ու գիշերել մինաւոր իրենց կեանքին մտերիմ մեր մեծ սօսիին տակ: Խօսեցէ՛ք պաշտելի նախնեացս օրհնեալ հողիներ, չէ՞ք զիտեր թէ ձեր ձայնն ենք կարօտեցրու հոս եկեր: Մեր մարտիկները, յիշեցին Չէյթունի աւնօղնական ծերունիները բոլոր՝ որոնք իրենց կեանքին իրիկունին մէջ տրտմագին՝ այդ սօսիներուն կը նմանէին: Գիշերային խոր լուսթեան մէջ ի՛նչ անուշ է խօսիլ լուսնին հետ: Գիշերը անուշ է այգտեղ, գիշերն աղուո՞ր՝ ոգիի մը պէս մինակ:

Կը սիրէին թափառիլ գիշերին մէջ. ո՞վ գիտէ, գուցէ կարենային գտնել իրենց տանջուող հողի մտերիմ առանց պատանքի եւ առանց դազաղի հանգիստ չունեցող մեռելները: Անտէր մնացած շուները և բուկերը լքուած աւերակներու ամայութիւնը կուլային:

Քալած առնենին, գետինը հող չի տեսան բնաւ, արիւնէ ծլած գմբուխտի գոյն պիտակներ՝ որոնք մա-

մուռի թաւիչներ էին՝ կոճղերու դրասանգուած:

Երկար ատեն 12 հոգի միայն, հազարաւոր թըշնամիներու սարսափ աղղեցին: Ամիսներ վերջ Իսլահիէէն Չէյթուենցի Լեւոն եւ Գրիգոր Ենիտիւնեաններ՝ 11 Մշեցի եւ Անաէրուենցի մը հետերնին օրերով ճամբորդելով հասած էին Չէյթուէնի լեռները: Իրարմէ լուր չունին խումբերը: Նորեկ խումբը կուռի կը բըռնուի զինքը լրտեսող թշնամիներու հետ: Կուռի ժամանակ բոլորը կը կորսնցնեն զիրար: Չէյթուէն նորոտք կոխած Մշեցիները կը կորսնցնեն իրենց Չէյթուէնցի երկու ընկերները եւ կը մոլորին իրենց անծանօթ միջավայրին մէջ:

Գիշերը դարձեալ կը յառաջանար, առուակը կը շառաչէր, իր միօրինակ դղրդիւնը մահուան ղգացումի մօտեցնող յոյսեր կ'արթնցնէր առաջին հայ խումբին մաքերուն մէջ: Խումբը մոռցած ճանապարհին մթու թիւնները, վեհ ղգացումներով կուրծքը ուռեցած, յուշիկ յուշիկ կը կորսուէր գիշերուան ստուերներուն մէջ՝ բոլորովին անտեղեակ, իրեն միանալու համար լեռ ու սար ինկած ուրիշ եղբայր խումբի մը ենթարկուած կսկծալի վիճակէն:

Այդ օր ամայի անտառ մը գիշերել որոշուած էր: Չաթալ Գօզ, իրենց ապահով թաքստոցներէն մէկը նկատած էին: Իւրաքանչիւրը ծառի մը տակ Մորփիոսի գիրկը հանգչել որոշած էր: Վառուած կրակը, կէս գիշերին, կը մխար տակաւին:

Իրար կորսնցուցած Մշեցիներէն Գարբիէլ, խոնջած եւ ծարաւի էր. անօթութիւնը դուրս էր հաներ զինքը անձաւներու խորերէն եւ բերեր մինչեւ հող:

Առաջին խումբը, ուխտաւորները ամէն օր գիշերուան անաւոր յուսալքումներէ եւ տառապանքներէ վերջ, տոչորոզ անհամբերութիւնով մը, կ'սպասէին իրենց հայրենակիցներուն: որոնք պիտի գային իրենց

գուռը դարնել, հասկցնելով որ լոյսը իջած է երկինքներէ եւ գիշերներու խաւարը անհետացած:

Մօրուք ձգած էր Մշեցի Գարբիէլ, հոգին ուխտաւեր, խաչակրուեր, արիացեր էր մեծ ու հիահրաշ Երազէն, որ մեր ցեղը թօթուեց ստրկութեան դարաւոր քունին մէջ. հոգին պատրաստ էր պատարագուելու:

Կէս քուն, կէս արթուն մեր տղաք, կը պաշարեն իրենց ծուղակը ինկած այդ անծանօթը, որ իր նոր տարազովը աւելի թուրքի կը նմանէր: Երկար հարց ու փորձերէ վերջ, կը համոզուին որ հայ մըն է, Մշեցի կտրիճ հայ մը. շուտով կը գիրկընդխառնուին:

Հոգեկան գերերջանիկ վայրկեաններ կան, ուր պահ մը միաքը կը մոռնայ աւերը, վշտին ահաւոր մեծութիւնը, եւ իր հալածող մղձաւանջը. երազին գիտակցութիւնն է այս: Մահուան մէջ անմահութիւնը, վշտին մէջ յոյսը գրկեցին եւ վրէժը աստուածացուցին եւ երան կորսուած իրենց նորեկ եղբայրները փնտոցին:

Երկար թափառումներէ վերջ, վերջապէս դտան նորեկները. ողջագուրուեցան եւ համբուրուեցան: Ըստրուկ կարծուած եւ կեղեքուած կտրիճներ եկեր էին արդարութեան ու վրէժի իրենց ծարաւը մարելու:

Անօթութիւնը անընտել ու անհաշտելի տանջանքն է որուն դէմ մաքառումն ընդունայն կը մնայ միշտ:

Փլատակներուն մէջ կը գիշերէին. համոզուած էին թէ քանդուած անցեային այդ մոխիրներուն տակէն ալ ապագայի փրկարար քանդումներուն կրակը դուրս պիտի բերուի... — Վեղի համար՝ հանգիստի ու ռազմայարդարումի կայաններ են մոխրակոյտ հայրենիքի այս աւերները, որոնց ամայութիւնը պիտի բաժնենք այսուհետեւ մահաշուք բուերուն եւ մեր մեռելներուն հետ... » Ահա, իրենց յաճախակի խօսակցութիւնները հայ մարտիկներուն:

Չէյթուէնցիները գարաւոր կազնին՝ Եզիա ազա Ես

նիախնեան, իր չորս կտրիճ զաւակներով խումբին ղեկավարը սիրելի հայրիկն էր. 1895ի թուրք հորդաներու դէմ ցցուող մարտիկներու պետերէն այս ղեկավարը՝ նախապատիւ սեպած էր հայրենի հողին վրայ մեռնիլ քան թէ երթալ կիղիչ անապատները ղեզերիլ և բիրերու հարուածներուն տակ սպաննուիլ:

Նզիրա աղա, Մարաշի մէջ լոյս աչքերով տեսած էր Հայտար փաշայի հրամանով նազարէթ Չավուչին եղած անարգանքները և բիրերու հարուածներու և թոյնի ազդեցութեան տակ ունեցած կսկծալի մահը:

Նազարէթ Չավուչի խաչելութեան ականատես Նզիրա աղա, 1895ի պատերազմին Աստուածածնայ վանքին պահապան հրեշտակը հրաչքով աղատուած և Չէյթուն ինկած էր: Մերացած առիւծը կրկին թակարդ իյնալու միտք չունէր բնաւ:

Տարագրուած էին իր կտրիճ տղոց հարսերը և անոնց անուշիկ պղտիկները. Նզիրա աղա ընտանեզուրկ ու լքուած հողի մը գալարումներով քաղց ամառացած ծառուղիներէն, դէպի ստուերներու մէջ պահուած բլրակը, ուր գիւղին ննջեցեալները կը քնանային. — «Դու և պիտի նանչնա՛ս զիս մայր իմ, դուն պիտի չմեռնես՝ զիս» ըսաւ հեկեկալով ծերունի, այլ միշտ կայտառ Չէյթունցւոյ Հայկ Դիւցազնը:

Այրան և Իյինթիլի փապուղիները հազարաւոր հայեր կ'աշխատէին: Բոլոր հայերը վերէն եկած հրաւանի մը վրայ, խողխողուելու նպատակով Պիլէյլիկի ճամբով Հովտուի կիրճով, Ֆընտըճաղի տակէն Մարաշ տանիլ և անկից ալ տարբեր ուղղութեամբ քշել որոշուած էր:

Պիլէյլիկի կերճերուն մէջ, Խաչպէլի Հովտու, Չաթալ Օլուզ և Ֆընտըճաղ գիւղի ստորոտը մինչեւ Մարաշ ալրերէն, պտիկներէն և կիներէն շատեր բիրերով և կացիններով սպաննուեցան և գեղանի հարսերն ու

աղջիկները Օրջան և շրջակայ թիւրք գիւղերու ժողովուրդին կողմէ լիուեցան և տուները տարուեցան:

Թիւրք այդ գիւղերու մէջ ո՞վ գիտէ որո՞ւ սըրտահատորները մինչեւ այսօր տակաւին իրենց սիրելիներու կարօտէն կը հիւժին և կը մեռնին: Մորթուած մեր սիրելիներու մէջ կային նաև Չէյթունցի կիներ և ալրեր:

Նզիրա աղայի քով գտնուած տղուն Խաչեր Ենիտիւնեանի կիներ Չումրութ (Գ. Գուտուլեանի ազգականը) այդ կարաւանին մէջն էր: Չումրութն ալ մէջն ըլլալով ութը այր, չորս կին իրենց երկու փոքրիկներով, գիշերը մութէն օգտուելով փախած և ուղղակի դէպի Չէյթուն ձամբայ ինկած էին:

Չումրութ, սրտաբեկ՝ անձկութիւններէ մաշած ամուսնոյն ետեւէն գացած էր: Երկար թափառումներէ վերջ, հասած էին Չէյթուն:

Մոխրակոյտ դարձած, ամայացած իր տնակին մէջ մէկը չկար հիմա, Չումրութ յաւերժապէս բացակայ եղող սիրելիներուն պարապը կ'ողբար:

Չմրութի ամուսինը Խաչեր, մահուան անողոք ժպտին մէջ իսկ, պիտի սիրէր տեսնել, յուսալ, լըսել իր դժբախտ Չմրութին փրկութեան աւետիսը:

Վերջալոյսները թախճութեան, հին սէրերու, կարօտներու և կորսուած երազներու անդրադարձ յիշատակումի, հազուագիւտ աղբիւրներն են:

Մահերու ամենէն դառն է՝ զուրկ սիրելիներէ, աչքերը յաւէտ գոցել հայրենի կտուրէն հեռու: Մեռելի ցուրտ շրթներէն դուրս կ'ելլէ կարծես կարօտի բոցը:

Այդ օր, խումբը Շէմպէի մօտերը գիշերել և խաղողով օրը անցնել որոշած էր: Բլուրի մը վրայ բոլորը քով քովի եկած՝ սիրելիներու կարօտէն կը հալին, կը հիւժին, աչքերնին շարունակ հեռուները կը նային: Յանկարծ, մօտակայ այգիի մը մէջ սառու

3420

երներ կը նշմարեն: Տեսական դրախտին երա՛զն ալ երկի՛նք մը կ'արժէ ինքնին: Անբո՛յն թռչնիկներ, ոստէ ոստ կը թռչին, իրենց բոյն և ճարակ փնտռելու:

Հետախուզիչ խումբ մը հետապնդումի կ'սկսի: Արագը՝ լեցուն դիւթական արբշտանքով, կեանքոտ բոյրեր կը բերէր և երազը երջանիկ օրերու անդիմազրելի սիրաբաշխութիւնով մը նորէն յարութիւն կառնէր հետապնդող խումբի տղոց սրտերուն մէջ:

Չգացումներ կան, որ առաջին առթիւ, աննշան, նոյն իսկ անկարեւոր կը թուին, բայց երբեմն մեր ներաշխարհին մէջ այնպիսի խոր արմատներ ունին, որ անդառնալի և անդարմանալի են:

Ստուերները իրիկուան դէմ տարտամ ու տխրաշուք ծանրութեամբ կ'երկարին բլուրներէն դէպի ձորերը: Անդունդ, վերելք, վարէջք ու նորէն երկարածիգ վերելք: Գիշերը խորհրդաւոր է կ'ըսեն տրտում հոգիներու: Գիշերը խորհուրդէ աւելի հրդեհ ցանց խումբի տղոց էութեան խորերուն մէջ:

Հրա՛շք, խումբը յաղթական կը վերադառնայ: Մեր տղաք, նոր Զէյթունցիներ և Զմրութը կը բերեն: Ի՛նչ դժուար է ամիսներ միեւնոյն լեռները թափափել և զիրար չգտնել: Տարիներ անցած էին, նորեկները ուզած էին Պէրիտի սարերէն փչող հովին փայփայանքն ու համբոյրը իրենց ձուկտին զգալ: Տեսարանը շատ յուզիչ և փղձկալի էր. խօսողը Զմրութն էր. գտած էր ամուսինը, հետը բերած էր հարսանեկան զգեստները ամուսնոյն:

— «Որչա՛փ կը բաղձայի, ձեզ ամէնուզ համար մէկ անգամէն մեռնիլ, որպէսզի այլեւս ձեր չրթունքին վրայ կեանքը չխամրի և ժպիտը չթառամի»: Զմրութի սիրան ու հոգին էր որ կը թրթորար:

Ծանր է մահուան գիտակցութիւնը սրտի մը համար, որ անհուն երազներ ունի:

Զմրութի անուշ լեզուն մտիկ ըրին բոլորը և տեսան գիրկընդխառնումը ամուսնոյն և զոքանչ հօրը: Զմրութ դարձեալ հրդեհեց հոգիները:

— «Կեանքիս ամենէն երջանիկ պահերը կ'անցնեմ, որ երբեք երեւակայած ըլլամ: Դժբախտութեան այս օրերուս մէջ, քեզի և հայրիկիս նշխարին հետ, կ'ապրիմ այն կեանքը, ինչ որ երջանիկ կոչուած օրերու մէջ»: Զմրութի խօսքերէն ազդուած մեր տղաք, լեռներու, սարերու և ձորերու բարձրէն, իրենց սըրտէն փրթած, ինչպիսի աղեխարչ հրաշարարձութիւնով մը մեր մորթուող ցեղին ազատութիւնը ոգեկոչեցին:

Արիւնոտ ձամբէն եկողները շարգերու նկարագրականը ըրած և պատմած էին Զէյթունցւոց և հայ ժողովուրդի վիճակը:

Զմրութի այտերը արեւէն խանձած, թխացած էին, վեհերոտ, և հրայրքոտ աչքերը հեղօրէն բայց վըճիա գրաւութիւնով մը գեղեցկացած, կը տիրէին դէմքի ամբողջութեան վրայ:

Ճամբան վիրաւորուած նորեկ երիտասարդներէն մէկուն ոտքի վէրքը խորունկ և կակծալի էր, բայց վայելած խնամքները կը թեթեւցնէին իր ցաւերն:

Վիրաւոր երիտասարդը յայտնեց թէ մայրամուտին առջեւ այդ օր, ամէն ատենէ աւելի, լաւ կ'ըզգայ կեանքի իմաստը և հեշտութիւնը, որովհետև այդ օր որոշապէս մահը կը շօշափէ:

Տղաք, հրացանները կուրծքերնուն սեղմած, մատերնին բլթակներուն, ու խուզարկու նայուածքնին չորս կողմը սեւեռած, կազմ ու պատրաստ էին ամէն վայրկեան թշնամին դիմաւորելու: Ճամբաները մորթուող և բիրերով սպաննուող Զէյթունցիները և հայոց ժողովուրդը, մեծով պզտիկով իրենց առջև կուրջային: Հայ մայրերը իրենց մազերը կը փետտէին: Աղիողորմ ճիշերու արձագանգը շանհանգիստ կ'ընէր դիրենք:

Առումը մը գասալիք թուրք գինուորններ մոլորած
և իրենց ճամբան կորսնցուցած մեր տղոց կը հանգի-
պին և թուրք կարծելով կը բացուին անոնց. կը յայտ-
նեն թէ իրենք գաղթական հայերու արիւն խմած եւ
անոնց նոյն խսկ եօքը տարեկան աղջիկները պղծած են:

Մեր տղաք իրենք ալ գիտումնաւոր կերպով թուրք
կը ձեւանան մինչեւ որ կը յաջողին անոնցմէ կորզել
ամէն գաղտնիք: Չո՞հ եւ դահլիճ դէմ գիմաց եկած եւ
անմեղներու արեան վրէժը լուծուած է:

Թուրք գիւղացիներ յաճախ գինուորներու միացած
կը հետապնդէին մեր հերոսները եւ սակայն չէին յա-
ջողիր բնաջնջել զանոնք: Ահ ու սարսափի մէջ էին
չըջակայ շատ մը թուրք գիւղեր:

Թուրքները պատուհաս են ժողովուրդներու:
Թուրքները, յուսահատ հայ մը՝ իրեն վաղեմի թուրք
բարեկամի մը գուռը ափ կ'առնէ. կեղծ, խորամանկ
բարեկամը կը յաջողի հասկնալ թաքստոցը նշխա աղա-
կանիւնեանի տղոց եւ գտնել ամայի քարայրը եւ
խումբ մը թուրքերով անակնկալի բերել Ձէյթունցի
առիւծին ձագերը և չնչահեղձ ընել զանոնք տեղւոյն
վրայ: Կրկին, թշնամին կրցած էր յանկարծակիի բե-
րել իր տեղը ապահով զգացող և անաբարեր գտնուող
հայ խումբը, սպաննել քանի մը հողի անոնցմէ եւ
տարտղնել մեր տղաքը:

Այս անգամ երկու կողմեր ներխուժեաններ միա-
սին ինկած էին: Չմրութ առանձին ինկած էր եւ ա-
մրաններ միս մինակ բոլորովին առանձինն լեռները թա-
փառելէն վերջ՝ ճարահատ Քէրթմէն թուրք գիւղը
կ'իջնէ և նախապէս իրենց ընտանիքին սերտ բարե-
կամ ձեւացած թուրք ընտանիքի մը առնը կ'ապաս-
տանի: Հաղիւ թէ առնէն ներս մտած, իրեն կ'առա-
ջարկուի թրքանալ: Յուսահատեցնելու համար զինքը,
կը յայտնուի թէ հայ խումբը բոլորովին բնաջնջուած

և իրեն ամուսինն ու սիրելիներն ալ սպաննուած են:
Չմրութ անդրդուելի կը մնայ, կ'ընդդիմանայ եւ կը
նախընտրէ ժամ առաջ ինքն ալ նահատակուիլ:

Չմրութը շատ փնտոեցին եւ սակայն չգտան:
Թուրքեր Մարաշէն Քէրթմէն եկած ոստիկաններու
լուր կուտան. անոնք Չմրութը տեսածուն պէս կը
հիանան անոր գեղեցկութեան վրայ եւ անմիջապէս
զայն բռնաբարելու չար խորհուրդը կը յղանան: Ի-
րենց նպատակին հասնելու համար կը պատրուակեն
թէ պէտք է անպայման իրենց հետը Մարաշ տանին
և կառավարութեան յանձնեն: Կը հեծնեն իրենց ձիե-
րը, Չմրութը կը ձգեն իրենց առջև եւ ճամբայ կ'ել-
լին: Հերոսուհին կը քայլեր խիզախ ու անվախ. հա-
զիւ թէ քիչ մը հեռացած էին Քէրթմէն գիւղէն, ոս-
տիկանները քանի մը ժամ իրենց ձիերը արածելու
պատրուակով կանգ կ'առնեն: Մարդ մարդասանք չը-
կար. ամայի անտառի մը մէջ կը գտնուէին. խօսքեր
նետել կ'սկսին իրենց կիրքը յագեցնելու համար: Չմ-
րութ թափանցող ոգի ունէր. կը յիշէր իր սիրելի ա-
մուսինը, անոր ուրուականը միշտ աչքերուն առջև
էր: Լեռներ, ձորեր թափառած էր անոր սիրոյն եւ
ցեղին պատւոյն համար:

Գարբալ Գայան, իր քովիկն է. առջևէն օձապը-
տոյտ ոլոր մոլոր կ'անցնի կ'երթայ ձիհուն գետը.
Չմրութի մորթուած մօրը ձայնն էր որ կը կանչէր
զինքը. հրեշտակը կ'ուզէր հրեշտակ դառնալ. անուշ
էր կեանքը և սակայն Ձէյթունցիին համար պատուը
ամէն բանէ վեր էր:

Վճռեց մեռնիլ: Վերջին անգամ ըլլալով նայեցաւ
հայրենի լեռները եւ մեր սարերու եղնիկը այժեամի
պէս վաղեց թռաւ և ինքզինքը Գարթալ Գալայէն վար
նետեց:

Լացող լուսնին հետ մեր հայրենի որբացած աչ-

խարհին սոխակները արիւն արցունքով երկար ժամանակ իրենց դաշլաշլիկներով ողբեր հիւսեցին:

Ան գիշեր մը խումբը գտաւ ջախջախուած մարմինը Զմրութին. մեր տղաք ծունկի եկան արիւնանների գիակին առջև և ուխտեցին արշալոյսին հետ մէկտեղ վրէժը լուծել զժբախտ Զմրութին: Լուծուած էր Զըմրութներու վրէժը:

11 Նոյեմբեր 1918 զինադադար կնքուած, Հալէպ գրաւուած էր անգլիացիներու կողմէ: Մինչև այդ ժամանակ, 1914—1918, Զէյթունի լեռները պատող 37 հողինոց խումբէն ողջ մնացած էին 14 հոգի:

Մեր տղաք, ահաբեկուած թշնամիներէն հասկցած էին գրաւումը:

Քանի մը բարի Զէրքէզներ, յաճախ իրենք տեղեակ կը պահէին մեր տղաքը, քաղաքական բոլոր անցուդարձերէն:

Վերջին ծայր յանդուգն մեր տղաք, վճռեցին անցնիլ Հալէպ. ութը տասը օր թշնամի քաղաքներէ եւ գիւղերէ շարունակ քալելով անցնիլ, զիւրին չէր: Մեր տղոց համբերութիւնն հասած էր՝ օր առաջ հայրենաակից մը սիրելի մը գտնելու: Այդ անդուսպ փափաքը՝ ճամբայ հանած էր զիրենք. այդ երկար և տաժանալի ճամբորդութիւնը սակայն այս անգամ շատ սուղի նըստած էր իրենց: Հայրենի հողին վրայ ամբողջ չորս տարիներու ընթացքին իրենց չի տուած կսկծալի կորուստները ունեցան. Հալէպ հասան չորս հոգի միայն. Ալապաչցի Թորոս վիրաւոր վիճակի մէջ, վերջը մեռած:

Պ. Լեւոն Խուլմուռնեան, այժմ կը դանուի Ամերիկա, Պ. Սաչեր Ենիտիւնեան Գրըզ Սան, իսկ Արամ պէյ Զոլազեան, իսկական հերոս և ղեկավար Ամանոսի լեռներուն մէջ գործող տղոց միացած խումբէն Քէմալական շարժումներու առեն Զէյթունէն դէպի ա-

զատ գօտիները յարձակման սկսուած առեն սպաննուած: Իէպի ազատ գօտիները յառաջացող խումբերու ղեկավարներէն Սիմոնեան եւս սպաննուեցաւ Քիլիսի մօտերը: Ֆրանսացիներու ժամանակ, Քէմալական յարձակումներու առեն, Զէյթուն հաւաքուած բուռ մը Զէյթունցիներ, երկու ամբողջ տարիներ հայրենի հողին վրայ իրենց գոյութիւնը քաջաբար պահելէ վերջ՝ ցոյց տուին աշխարհի թէ հոն ուր անգլիացի եւ Ֆրանսացի զինուորներ իրենց օգնութեան չէին կրնար երթալ և լաւ զինուած օտար զինուորները կ'զուլանային Տաւրոսի կիրճերէն անցնիլ. պատիւ Արամ պէյ Զօլազեանի և մեր տղոց, որ ամիսներ կուռեցան քէմալական անթիւ զինուորներու հետ. ճեղքեցին անոնց ստուար շարքերը, անցան ձիհան գետն ու Տաւրոսը և 300ի մօտ կտրիճներ, հասան մինչև Քիլիս եւ Օսմանիէ:

Ճամբու ընթացքին քաջաբար իյնող եւ ձիհան գետի մէջ խեղդուող մեր հայրերուն, մայրերուն, եղբայրներուն և քոյրերուն՝ անձանթ վերեզմաններուն համար այսօր մեր սրտերուն և հոգիներուն խորքը չլրլիններ ունինք:

Մեր տղաք յոյսին վրայ գոցեցին իրենց աչքերը: Վիրաւոր սրախ խուռկն ու հալուէն այսօր իբր ցաւազին ձօն բերեր եւ ձեզ լոյսի հերոսներ, տառապանքի հսկաներ, ազատ հայրենիքի մը համար նախատակուող մարտիկներ:

Զգալուն ուղեւոր մը ինչ իրաւունքով գոչած է.

«Զուլումը իր կատարելութեան հասած ասանկ կ'ըլլայ, պէտք չէ քրքրել, կ'ըսեն անցեալը. և զայն քրքրող չկայ, բայց, աւա՛ղ, ինքնիրեն արդէն քըրքուած, բացուած, արիւնոտ եւ խենթեցնող վէրքի մը պէս զրուած է այդ Անցեալը, նոր սերունդին կարմըրող աչքերուն առջև»:

Տաւրոսի լանջքին վրայ առաջուան պէս չողջողուն աղամանդի պէս չի փայլիր քաջերու այդ որորանը: Անցած ու մեռած խորհուրդները կը փնտռեմ. սրտիս մէջ զսպուած անհունութիւններ մէկէն պոսթիկալ կուզեն. կ'ընդզգիմ բնութեան բոլոր գաղտնիքներուն դէմ:

Ո՛չ ոք կրնայ ըմբռնել մեր աւերակ ու մոխրապոյտ հայրենիքին լեզուն...

Կը տեսնեմ Զէյթունի ժայռերու արահետը, խաչ մասն է, խաչաբլուրը ուրիշ 1895ին անցած է խօլահան արշաւը երկնային սուրբերու որոնք օգնութեան կը փութային անդին մեր ժայռերուն մէջ թշնամեաց դէմ ոգորող Զէյթունցիներուն:

Կը յիշեմ թէ դաշտին մէջէն բխող մեր ջերմուկի աւաղաններուն մէջ կը լողնային մեր քոյրերը, մաքուր հողով ու մարմնով, իրենց ամբողջ սրտով ու հաւատքով քեզի կուգային ո՛վ սուրբ փրկիչ և ազատիչ, յոյս և պարծանք քրիստոնէից:

Այսպէս մկրտելով ի Յորդանան, իրենց հողին կ'ուզէր տեսնել, երկինքին բացուելը և լսել ձայն մը որ ըսէր իրենց. —

«Ուրախացիր կի՛ն դու, զի քու մախուր ճոցեղ պիտի բլլաի որդի մը, որ պիտի ըլլայ քաջերուն քաջը, իսլանը Զէյթունի եւ սարսափը բեկամեաց»:

Այսօր չկան մեր Զմրութներէն հաղարաւորներ: Թուրքի ճիւղալային ճանկերուն սակ հայ կնոջ մարտիրոսութիւնը, գլեց անցաւ արեւելքական նմանօրինակ ամէն նախընթացներ: Ըսենք հոս թէ ցեղի մը անպատուութիւնը չերկարելու և չմշտնջնաւորելու համար, մենք պէտք ունինք հաղարաւոր Զմրութներու գիտակից զոհողութեան:

Հաւատացած ենք թէ փրկութեան տակներու գերեզմաններէն պիտի ծագի

Զմրութ, թաղուած է մեր երկրի դարաւոր թըմբենիներու հովանիին տակ. անոր յաւիտենական քունը կ'օրօրուի ձիհուն գետի մշտառունջ խոխուղամեքով, և իր յիշատակը թեւ առած՝ կը պտտի աշխարհէ աշխարհ:

Սրտով խոցուած այս մեծ կորուստին առջև՝ սըրբունի մը դաւանինք Զմրութը և նուիրելով անոր պաշտելի յիշատակին խորին յարգանք՝ կը դռնէք. «ճնա՛, թո՛ւր, ո՛վ անվեհեր զիւցազնուհիգ, վե՛ր, երկինքը՝ ուր մեր նախնեաց սուրբ հոգիները պատրաստած են քեզ համար փառաւոր ջահագնացութիւն մը: Հրաշքով ազատուած Զէյթունցի հա՛րս, այս ափ մը հողը զիւզիդ յիշատակը թող ըլլայ քեզ նուիրուած. անկորուստ պահէ՛՛ զայն իբրև ամենէն թանկագին աւանդ և քեզի սրբազան պարտք մը համարէ գլխիդ տակը դնել և քնանալ:

Ամայացած, մեր որբ պարտէզներներէն քաղեցի ու զիրկս լեցուցի կարմիր, կապոյտ, նարնջագոյն վարդեր ու ծաղիկներ եւ սփռեցի եռագոյնիկ ծածանումը երազող, կռուող ու նահաւակուող քաջերու անյայտ հողակոյտերուն վրայ:

Զմոռնանա՛յ թէ անկախութեան դատին նահատակներու սկորներով կերտուած եռագոյններ ունինք արդէն:

Ինչ տարագրուած չէ մտքէս, քաղցրութիւնը անցեալ կեանքի յուշքերուն. այս իրիկուն նորէն հողոյս մէջ կ'արթննան տրամապէս:

Սրտատրոսի թոյլ կուտամ որ այդ տեսիլները վեհապանծ դան էութիւնս խնկալօժեղու:

«Նապօլիս սես, ու մեռիր» կ'ըսէ Իտալական ըզգացումը. մենք ալ պիտի ըսենք. «Հայաստանն ու Կիլիկիան սես ու ապա մեռիր»: Ընդունինք թէ, կտակը սուրբ ածիւնն է չիջանող հողիէն մնացած մեր սիրե-

լինեցուեն: Մարդ բնազդաբար կը սիրէ սուրալ, միշտ հեռուն, անծանօթը, միշտ անդին, ու վեր, եթէ կարելի է...

Երկար ատեն ակնապիշ դիտեցի այն հայրենիքը ուր այնքան զանազան զգացումներ՝ կեանքի յորձանքներուն մէջ մերթ իրար կը խառնուին եւ մերթ իրար կը բաղխին:

Մեզ համար աւելի ցանկալի է տեսնել նախնեաց կեանքի խանձարուրը, ցեղին անցեալ փառքի սխրալի յուշքն ու յիշատակները պահող սուրբ ու նուիրական վայրերը:

Մեր երկրի, ահագին լեռները այսօր սրտիս բազին կանգնեցի. հոգիս պարուրուած ամպով սգակիր, կ'ողբայ անարեւ արտում վիճակն իր: Արդեօք ե՞րբ պիտի փարատին մռայլ սև ամպերն հոգւոյս աշխարհին:

Հայրենեաց սէրը բնական է, կարօտը կը լսիէ մանաւանդ զանոնք որ հեռաւոր, օտար երկիրներ նըժգեհն ու թափառական եղած են: Օտար աստղի տակ զեգերող պանդուխտը շատ լաւ կը զգայ քաղցրութիւնը հողին ջուրին հայրենի երկրին, ուր իր մանկութեան գեղածիծաղ արշալոյսին ծագումը երգած է, ու պապենական օձախի քովիկ՝ ծնողական գուրգուրանօք ու խանդադատանօք առլի մայրիկին անուշիկ օրօրը լսած է, ուր մանկական ընկերութեան մը անմեղ ու անուշ յիշատակները կենդանի ու թարմ են տակաւին:

Հրեայ ազգին դառնահառաչ ողբը պայծառ հաւատաւորն է իրենց սրտին կարօտին ու կսկծանքին, երբ գերի տարուած էին Բաբելաստան:

«Առ գեսս Բաբելացոց, անդ ցոսկաւ եւ լայաւ, որպէ՛ս յիշեաւ մեք անդ զՍիօն»:

Յիշենք նաև գոռում գոչումը հայրենանուէր Հայ գիւցազին, երբ պարսից արքային երկաթի անութները կը պրկէին անոր բազուկները:

«Արձակեցիք որ տեսնեմ զորչափութիւն աւերածոյն երկրին իմոյ հայրենեաց»:

Անտարբեր անցորդ, չե՞ս հասկնար թէ այդ վայրերուն մէջ կեանքը, տարբեր խոհեր կուտայ միտքին եւ հոգին տարբեր երազներ կ'ապրի:

Ահա՛ աչքիս առջեւն են մեր ամայացած հայ գիւղերը. ամբած հայ եղբայր, ո՞ւր են այս գիւղերու կոյսերն պարկեշտ, ժպտուն երիտասարդք, համեստ կիներ, և մանուկներն՝ թիթեռներու պէս զուարթուն, և ծերերն ալ մի՛շտ յարգելի ու խոհուն:

Ո՞ւր են մեր սէլվի չինար պօյով կտրիճները, որոնց պատերազմներու ատեն, երգած ուրախ ու զըլարթ երգերը դարձեալ կը լսենք այսօր — «Թնդանօքի դեմ դեղ եմք քաջ սրտով, սովի դիմադրել եմք կարով բանջարով»: Լսէ՛ հայրենակից պատուական, իրիկնամուտին լոին մահաստանը լուսինը դարձեալ երեւցաւ երկիւղալից և կը հովանաւորէ մեր նահատակները:

«Ինձի եկէք»: Որո՞ւնն է այս ձայնը, որո՞ւ կը կանչէ և ինչո՞ւ համար...

Ո՞ւր ես հովիւ հայրենի, ա՛ռ սրինգդ և նուագէ, նուագէ՛ մեր մեռելներուն համար, նուագէ՛ մեր աւերակ հայրենիքին համար, նուագէ՛ զարի՛ւղ հայրենակիցներուդ համար:

Հայրենիքի՛ս Ոգի, հոգիներու աշխարհէն, գուն երբեմն այսպէս եկո՛ւր ինձի, զքեզ յար պաշտել կուզեմ ես...

Դարիպի սիրսն է խոց, նիկերն է վերեմ, կերած հացրն է լեղի ու ջուրն է հարամ:

Սրտի խորերէն փրթած հառաչանք մը՝ կոռնկի երգին այս երկտողը, որով տարիներով երկար չղթայաւորումի մը մէջ ողբացեր են Հայրենիքի տաքուկ մթնոլորտէն հեռու անծանօթ ավուներներու վրայ դեպքերով հայորդիներ:

Համայնութեան մէջ հոյակապ խաւարին, ո՛վ իմ նախկին յիշատակներս պաշտելի, ինծի եկէ՛ք, երանաւէտ թէ ցաւազին:

Հաւատանք թէ, երջանիկ օր մը, Առէլզ կամ Յարալէզ կոչուած այդ բարի ոգիները պիտի լիզեն պատերազմի դաշտին վրայ իյնող հայ զիւցազներուն դէմքերը և կենդանութիւն տան մեր նահատակներուն:

Չհաւատանք թէ քաջերը կը մեռնին. հաւատանք թէ քաջերը արդարութեան և պատուհասի պաշտօնեաներն են: Գիտնանք թէ հին Հոռոմայեցւոյն թերափներուն նման մեր ամէն մէկ սիրելիի, ամէն մէկ հանազուցեալի ուրուականը դարձած է պահապան հրեշտակը իր ընտանիքին:

Ետ դառնալ, նայիլ կը ստիպենք մեր յիշողութեան, ու կը փորձենք չափել անցուած, կարուած ճամբան, — տառապանքի ու մաքառումի տարիներուն երկար ու յետախոյզ շղթայաձգումը դէպի անցեալին միթամած խորութիւնները: Յետոյ, մեր առջև, մեր դէմը, հեռու, կը սեւեռենք մեր Յոյսին խելայեղ նայուածքները, ու պատռել կ'ուզենք ապագային գոց ու անթափանցելի հորիզոնները:

Շիլլէր կ'ըսէ. «Պէտք է վերածնել անցեալի ուժը, կենդանացնել անոր գործերը, տալ ուժեղ բնաւորութիւններ, ալեկոծել և վեհացնել հոգիները: Երբ կը դիմես թոյլ սերունդին, պէտք է կարենաս դայն շարժել, թափ տալ վսեմ տպաւորութիւններով»:

ԶԷՅՅՈՒՆ ԵՒ ԶԷՅՅՈՒՆՅԻՔ

Պատմական նիւթերն ալ սրբազան նշխարներու պէս, նուիրական են միշտ:

Գերմանիկ (Մարաշ) Հեթացիներու (Քետացիք) անհետացած ցեղին, հայրենիքն եղած է երկար ժամանակ: Զէյթուն 10 ժամուան հեռաւորութիւն մը ունենալով այդ քաղաքէն, շատ հաւանական է որ Հեթացիներ ապրած ըլլան Զէյթունի մէջ ևս, որուն մօտերը գտնուած հին մեծամեծ քաղաքներու աւերակները բաւական փաստեր են մեր ըսածին:

Աւանդութեան մը համաձայն, Զէյթունի բնակիչները Յոյն եղած են և քաղաքը հիմնուած է Բիւզանդական կայսրութեան օրով և անուանուած է Յուլիոպոլիս: Զէյթունի եկեղեցիներուն որմերուն մէջ զետեղուած արձանաքարերէն ոմանք յունարէն գրեր եւ խօսքեր կը կրէին: 1887ի մեծ հրդեհին այս արձանագրութիւններն ալ փճացան: Բոլոր եկեղեցիներն ու մատուռները, գրեթէ մէկ դար առաջ յունական աղօթաւայրերու ձեւը պահած էին. 1887ի վերջն է որ անոնք նորոգուելով հայկական ձեւ առին:

Զէյթունի հիմնադիրները կամ առաջին հայ բնակիչները եղած են՝ ըստ աւանդութեան, Անիէն 7 տուն գաղթականներ, որոնք իրենց բնակութիւնը կը հաստատեն նախ Զէյթունէն քանի մը մղոն հեռու ձորի մը մէջ, որ Անի Զիւր (Անի Զոր) կ'ըսուի, ինչ որ կը հաւաստէ այդ աւանդութեան ստուգութիւնը:

Բագրատունեաց կործանումէն յետոյ (1045), Թուրքէն իշխանին առաջնորդութեամբ մաս մը Անեցիներ եւս Հարգան (Հաճըն) կը գաղթեն և ասոնցմէ ալ կարեւոր հատուած մը Զէյթուն կուգայ հաստատուիլ, ու

քով հիներուն վրայ աւելնարով 700ի չափ անուոր գաղութ մը կը կազմեն և կը վտարեն քաղաքին բնիկ յոյները:

Չէյթունի ազատասիրութեան ձգտումը կը սկսի այդ թուականէն:

Ուլնիա ալ կ'ըսուի Չէյթուն, պարզապէս Ուլնեցի գաղթականներուն անունով. բուն Ուլնիա (Հինգեղ) Չէյթունէն 6 ժամ հեռու Ֆոնուզի կողմը կը գտնուի, ուր կը բնակէին Ապլղարիպեան բերդասերները: Չէյթունցիք այդ տեղը Ալիպարիցի կ'անուանէին:

ԲնԱԿՁՈՒԹԻՒՆ.— 1880ին 1000—1200 տուն: 1894ին 1600 տուն զուտ հայ բնակչութիւն: Ամբողջ գաւառակը կը բաղկանար 32 հայ և թուրք գիւղերէ, ունէր մօտ 21500 բնակիչ, որոնց 18500ը՝ հայեր էին: 1547ին Տրապիզոնէն Լազազգի 14 հողիներ եղած են Չէյթունի առաջին թուրք բնակիչները, դաղթած են 1896ին:

ԿԹՍԿԱՆ ԳՈՐԾ.— 1848ին, Գառնեցի Յովհաննէս վարդապետը կը նկատուի հիմնադիրը Չէյթունցիներու կրթական գործին:

1879ին, Կիլիկեան Բնկերութիւնը մանչերու վարժարան մը հաստատեց:

1880ին, աղջկանց համար ուրոյն վարժարան բացուեցաւ:

1896էն վերջ Ազգանուէր Հայուհեաց Բնկերութիւնը եւս բացաւ դպրոցներ: «Հայոց Միացեալ Բնկերութիւն» պաշտօնապէս յայտարարուեցան 1880 Յունիս 1ին: «Արարատեան», «Կարոցասիրաց Արեւելեան» եւ «Կիլիկեան» ընկերութիւնները միացան վերջնականապէս 1880ին:

Չէյթունի չորս իշխաններու կառավարութիւնը տեւեց մինչեւ 1860:

1865ին Չէյթունի մէջ առաջին անգամ կառավար-

ութիւն հաստատուեցաւ և առաջին գայմագամը եղաւ Սալիհ:

1909էն վերջ, 1614 տուն, իսկ գիւղերուն մէջ ունէր 912 տուն:

1915, տարագրութենէն առաջ ունէր 26000 հոգի:

1915, Մայիսի վերջերը Ձեյթուն ոչ եւս է:

1919, Օգոստոսի սկիզբները տարագրութենէ վերադարձողներուն թիւն է 1058 հոգի կռիւը չսկսած:

1921 Յունիս 30ին կրկին պարպուեցաւ Չէյթուն: Չէյթունցիք, տարագրութենէ վերադարձին քաղաքը հրկիզուած և աւերակ գտած էին. Սուլթան Համիտի չինել տուած մեծ զօրանոցին մէջ բնակեցան:

Վերապրող Չէյթունցիք Չէյթուն վերադարձան 1919 Օգոստոսի սկիզբները: Բնակչութեան թիւը կը հասնէր 1058ի, որոնցմէ մօտաւորապէս 500ը այր, իսկ մնացեալներն ալ կիներ և պղտիկներ էին:

Ընդամենը 100ի մօտ կանոնաւոր զէնք ունէին: 1921ի սկիզբը Մարաշի կառավարութիւնը պահանջեց զէնքերը. Չէյթունցիք բուն կերպով ընդդիմացան:

1919 Հոկտեմբեր 29ին ֆրանսացիները Մարաշ մըտան և անգլիացիները քաջուեցան:

Չէյթունի պաշարումը սկսաւ 1920ի սկիզբը, երբ ֆրանսացիները նահանջեցին զէպի Իսլահիէ եւ տեղի ունեցաւ Մարաշի ջարդը:

1921 Յունիս 18ին Չէյթուն կը հասնի Մարաշի կառավարութեան կողմէ մարմին մը. կը պահանջէ Չէյթունցիներուն զէնքերը, Քէմալական բանակին մէջ զինուորագրուիլ, և զօրանոցին պարպումը:

1921 Յունիս 25 կռիւը կ'ըսկսի: 1921 Յունիս 27ին կռիւը կը սաստկանայ: Թշնամին կը գործածէ իտալական թնդանօթներ: 1921 Յունիս 30ին Չէյթունցիք կը լքեն զօրանոցը: Զօրանոցին մօտերը թուրքերը կ'ըսպաննեն 149 կիներ, մանուկներ և ծերեր որոնք նահանջողներուն չէին կրցած հետեւիլ:

1920 Յունվար 30ին ինը հոգիէ բաղկացած խումբ մը Մարաշ մեկնեցաւ: Մշեցի Գէորգ Չափուշ զէնք եւ ռազմամթերք կուտայ Ձէյթունցիներուն: Թղթատարները Մարաշի մէջ կ'օգնեն իրենց հայ եղբայրներուն:

Երբ Ձէյթուն կը վերադառնային, Մարաշի Ֆրանսական Ընդհանուր Հրամանատարը Քէրէթ կը շնորհաւորէր Ձէյթունի նորահաստատ կառավարութիւնը և ցաւ կը յայտնէր թէ զինուորական օգնութիւն չպիտի կրնայ ընել և կը խնդրէր Ձէյթունցիներէն ներքակ ծածկազիր նամակն ու անոր կցուած Մարաշի քարտէսը Հաճընի գիծով առաջին Փրանսական հրամանատարութեան հասցնել ամէն դնով:

Մարաշի Հ. Ազգ. Միութեան ատենապետն ալ կը խնդրէր որ 100 կամ 150 տղաք Մարաշ իրենց օգնութեան փութան: Չօր. Քէրէթի նամակն եւ քարտէսը երկու Ձէյթունցի երիտասարդներ կրցին Հաճըն հասցընել:

1920 Փետր. 13ին Ձէյթունէն Մարաշ զրկուած 17 հոգիէ բաղկացած խումբը յաջողած էր շատ անհաւատար ոյժերու հետ կուռի բռնուիլ, Մարաշէն տեղեկութիւններ քաղել և վերադառնալ:

ՁէթթՈՒՆՅԻՆ. — Արի և քաջ իր կեցուածքին ու նայուածքին մէջ, վեհ եւ աներկիւղ իր հոգևոյն ու սրտովը, և պարզ ու համեստ իր խօսուածքովը:

Պատերազմի մէջ խրոխտ, յանդուգն, անվեհեր եւ հնարագէտ: Գալով քաղաքականութեան՝ Ձէյթունցիի քաղաքականութիւնը Ձէյթունցիներ ինքը լաւ գիտցած է միայն: Ձէյթուն ունի մեծ անցեալ մը և հատորներով գրուած պատմութիւններ: Ձէյթունցիներու քաջագործութիւնները առիթ տուած են յաճախ առասպելներու և վերագրուած գերբնական ազգեցութեանց: Ձէյթունի անունը խորհրդանիշ է հերոսութեան, անձնազոհութեան և անհատական ու հաւաքական մեծագործութիւններու:

ՀԵՂՒՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

	Գիւն ու դ․
Հայ Լեռը, Կարմիր Գրուագներ Կիլիկիոյ Աղեհեհն	30
Կարմիր Նօթեր Տարագրի Կեանքես	50
Վրեժի Ոգին (<i>Տրամախօսութիւն</i>)	10
Կիլիկեան Այբբենարան	15
Կիլիկեան Աշխարհագրութիւն	40
Յեղային Վերածնութիւն	10
Անդրանիկ (<i>Իր Կեանքն Ու Կտիւնները</i>)	20
Հայկական Աշխարհ	50
Դպրոցականը (<i>Մանկ.—Պատանեկան Գրադարան</i>)	25
Լուսեղէն Ջահեր	10
Զեյթունի Չայեր	25
Գպրոց եւ Ընտանիք	10

«ՀԱՅՐԵՆԻ ԶԱՅՆԵՐ» Գիւն 10 ու դ․
Արտասահման , 3 Գրանի